

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ השבעה-עשר

עורכים : אייל ברוך, איילת לוי-רייפר ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ב

הכנס נערך ביום ג' בטבת תשע"ב (29 בדצמבר 2011) באוניברסיטת בר-אילן

תוכן עניינים:

	דן גיל
7	באר פיר וורן מתקופת הברונזה התיכונה ב' בעיר דוד, ירושלים
	יובל גדות
	היישוב הכפרי בנחל רפאים בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופה ההלניסטית:
43	מבט מחודש מחורבת אר-ראס
	יצחק שמעון דבירה (צויג), גל זיגדון ולרה שילוב
63	מצבורי אשפה מימי הבית הראשון והשני במורדות המזרחיים של הר הבית
	משה גרסיאל
	גלגוליו של סיפור המאבק בין אדניהו ושלמה על ירושת כס מלכות דוד
107	בירושלים (מל"א א-ב): היסטוריוגרפיה, פואטיקה וריטוריקה
	יגאל לוין
137	נאומי העברי של רבשקה: היסטוריה מול רטוריקה
	גבריאל ברקאי
151	בולה פיסקאלית ממדרונות הר הבית - עדות למערכת המיסוי בממלכת יהודה
	עודד ליפשיץ ודוד עמית
179	18 ידיות קנקנים נושאות טביעות חותם שלא פורסמו עד כה
	אפרת בוצר ועודד ליפשיץ
199	מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ירשלם על ידיות של קנקני אגירה
	רוני רייך ואלי שוקרון
219	חפירות באזור קשת רובינסון 2011, ממפלס הרחוב המרוצץ ועד הסלע הטבעי
	איל רגב
239	הקבורה בגלוסקמות והאינדיבידואליזם בחברה הירושלמית בסוף ימי בית שני
	זאב ספראי
253	עם אחד מקדש אחד
	אבי ששון, עפר שיאון ולטיציה ברדה
265	חציבה ומחצבות בצפון ירושלים בתקופת הבית השני
	אבי סולומון
287	המראה מתחת לגשר: האם קשת וילסון היא מימי הבית השני?
	בועז זיסו, איתן קליין, אורי דוידוביץ, רועי פורת, בועז לנגפורד ועמוס פרומקין
311	אתר פולחן(?) פגאני מן התקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים
	עפר שיאון
343	בריכה מימי איליה קפיטולינה ברובע היהודי בירושלים
	יהושע פלג
369	הצעה לתיארוך האירוע "לגאולת ישראל" בתעודות מדבר יהודה
	עמוס קלונר ובועז זיסו
385	מחלף הקרדו המזרחי והדקומנוס הדרומי של איליה קפיטולינה
	מוטי היימן
	כנסיות וחקלאות בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית - נתונים מפרויקט
403	מיפוי של מערכות חקלאות קדומה
	פרץ ראובן
427	כותרות מן התקופה המוסלמית הקדומה שעברו מהר הבית לכנסיית הקבר
	בת-שבע גרסיאל
453	היחס לירושלים בתקופת החליפות הפאטמית (969-1099)

	שלמה לוטן
467	מבט אל העבר - תיאור צלבני ייחודי בתקרת כנסיית האכסניה האוסטרית בירושלים
473	אודי דוידוביץ', נעמי פורת, יובל גדות, יואב אבני ועודד ליפשיץ שיטה חדשה לתיארוך טראסות : מקרה מבחן מרמת רחל
493	יוסי שפנייר חציבת אבן וייצור חלב כענפי ייצור עיקריים בהתיישבות מצפון לירושלים עד תש"ח
515	רשימת משתתפים
	חלק אנגלי
7*	אברהם טנדלר ובוני זיסו מבט מחודש על קברי נחל קדרון בתקופה הביזאנטית
45*	תקצירים באנגלית

אתר פולחן (?) פגאני מן התקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים

בועז זיסו, איתן קליין, אורי דוידוביץ, רועי פורת, בועז לנגפורד ועמוס פרומקין

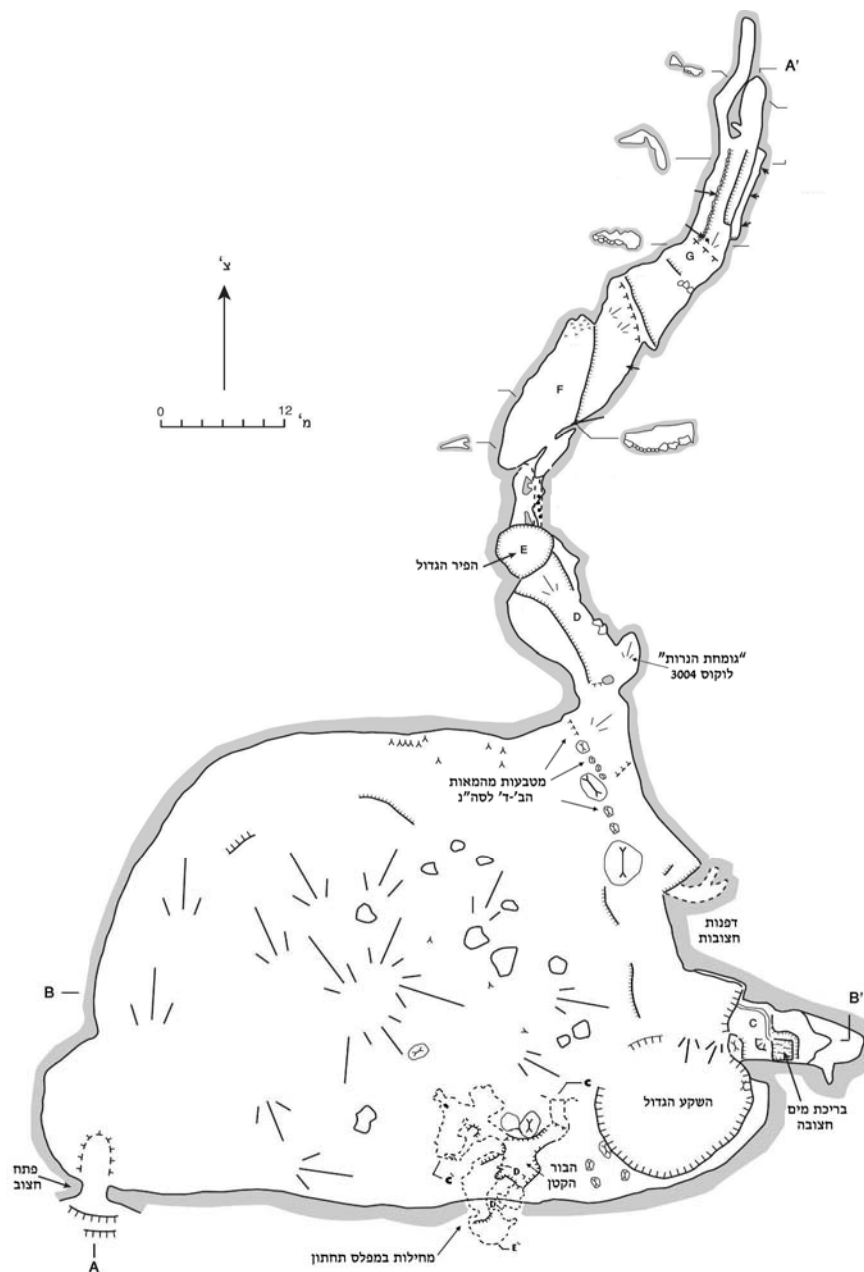
מבוא

מערת התאומים היא מערה קרסטית הנמצאת בגדה הצפונית של נחל המערה, בשוליים המערביים של הרי ירושלים (נ"צ 152049/126028). המערה כונתה במאה ה-19 בפי תושבי האזור "מערת אום א-תואימין" כלומר "מערת אם התאומים" (Stewardson, 1888, 129). המערה נחקרה לראשונה על ידי חוקרי ה-P.E.F ב-17 באוקטובר 1873 (Conder and Kitchener, 1883, 148–149). החוקרים מיפו את המערה וציינו את הפיר העמוק המצוי בקצה המערה הצפוני. הם מסרו מידע אודות מסורות ומנהגים, המייחסים למי המעיין הנובע במערה סגולות מרפא (לעניין מסורות אלו ואחרות ראו להלן). הפלאחים אף סיפרו לאנשי הסקר מעשייה על השלכת נשים בוגדניות לתחתית הפיר.

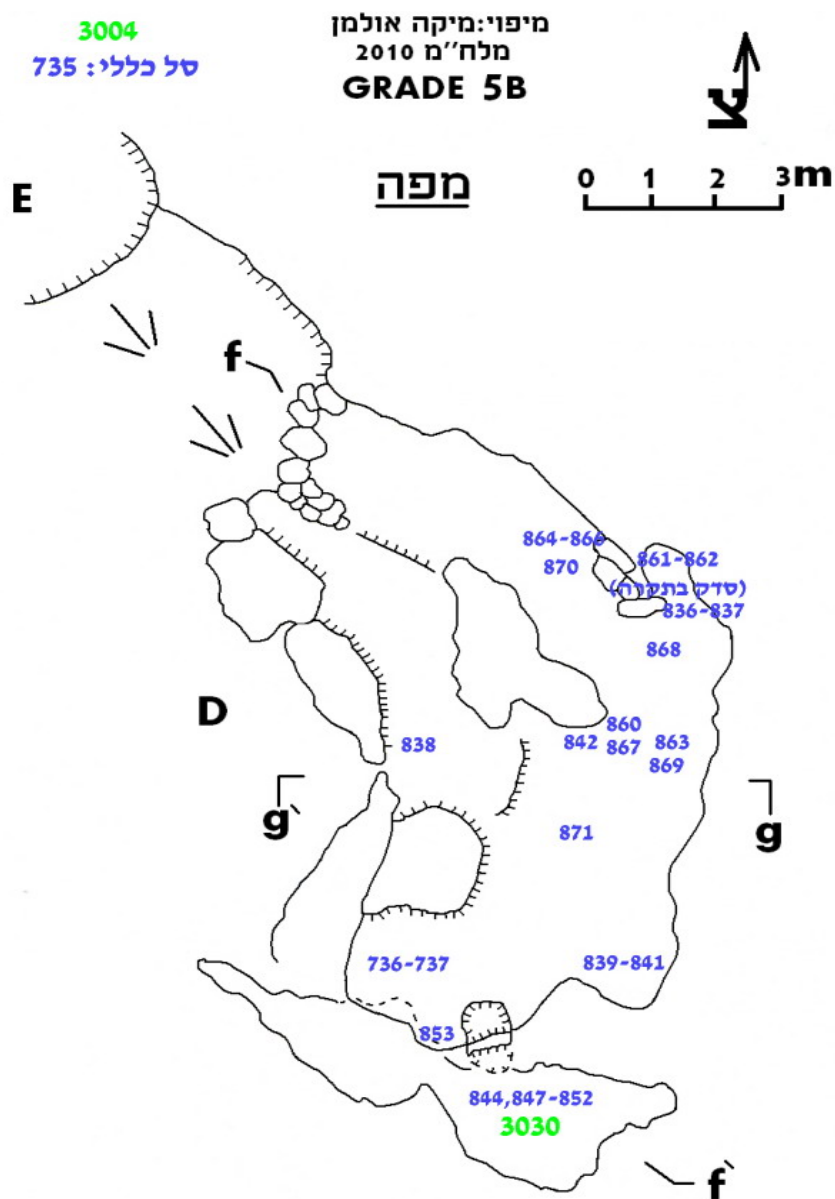
בשלהי שנות ה-20 של המאה ה-20 נערכו חפירות בדיקה בקרקעית המערה. בין היתר נחשפו ממצאים המתוארכים לתקופות: הנאוליתית, הכלקוליתית, הברונזה, הברזל, הרומית והביזנטית (Neuville, 1930).

בראשית שנות ה-70 של המאה הקודמת נחקרה המערה בידי גדעון מן, מן החברה להגנת הטבע, אשר התמקד בבדיקת הפיר העמוק וגילה בדופנו את המחילות המוליכות אל האגף הפנימי. במהלך סקר זה לוקטו ממצאים, כגון כלי חרס וזכוכית, שתוארכו לתקופות הרומית והביזנטית (מן, תשל"ח, 160–164).

בשנת 2009 נסקרה המערה ומופתה מחדש על ידי צוות מטעם המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן והמרכז לחקר מערות בראשות בועז זיסו ועמוס פרומקין. הסקר התמקד באגף הפנימי, הקשה לגישה, בו נתגלו ממצאים ארכיאולוגיים המעידים על שימוש באגף הפנימי למסתור פליטים ולוחמים יהודיים מתושבי האזור בסוף מרד בר-כוכבא (זיסו ואחרים, תש"ע). בשאר חלקי המערה (לא באגף הפנימי) נתגלו בעונה זו מספר נרות ומצבור מטבעות מהתקופה הרומית המאוחרת, יחד עם חרסים מתקופות אחרות. במאמר זה יוצגו תוצאות הסקר שנערך במערה במהלך שנת 2010. הסקר בעונה זו התמקד במיפוי וחדירה לסדקים קשים לגישה המצויים בחלל המערה המרכזי, בסביבת הפיר העמוק (L3004; איורים 1, 2). כן בוצעו בדיקות גאולוגיות במחצבת האבן המצויה במעמקי המערה. מרבית הממצא שנאסף, הכולל מכלול נרות עשיר, תוארך לתקופה הרומית המאוחרת.

איור 1: תכנית המערה (ב' לנגפורד, מ' אולמן, א' קליין)

איור 2: תכנית מפורטת של "גומחת הנרות", L3004 (מ' אולמן, א' דוידוביץ)

תיאור המערה

פתח המערה נפער כארבעה מטרים מעל ערוץ הנחל. הפתח הטבעי הורחב בחציבה לחלל המשמש כמבוא וכניסה, שממנו יורדים אל פנים המערה. בקדמת המערה מצוי אולם רחב ידיים (מידותיו כ-70x50 מטרים וגובהו המרבי כיום כ-10 מטרים), שנוצר בתהליכי המסה קארסטית. רוב שטחו של האולם מכוסה בערימת סלעים שמקורה בהתמוטטות בתקרה בעבר, ועליה הצטברות קרקע ולשלשת יונים ועטלפים. בערימת הסלעים נוצרו פה ושם מעברים וסדקים צרים המוליכים לעבר חללים תת-קרקעיים. בחלק מסדקים אלו נמצאו נרות מהתקופה הרומית המאוחרת באתרם. בפינתו הדרומית-מזרחית של האולם נמצא שטח אליפטי רחב (קוטרו כ-12 מטרים) הנמוך בכדי חמישה מטרים ממדפי סלע וסדרות נטיפים וזקיפים המקיפים אותו כמעט מכל עבריו, המכונה "השקע הגדול". דופנות השקע תלולים, ובהם סדקים צרים ועמוקים בהם נתגלו מספר נרות מהתקופה הרומית המאוחרת. נרות מתקופה זו נתגלו אף בסדקים צרים המוליכים מ"הבור הקטן", המצוי כ-10 מטרים ממערב ל"שקע הגדול", לעבר סדרת חללים פנימיים קשים לגישה. צפנית-מזרחית ל"שקע הגדול" מצוי חלל קארסטי קטן שהורחב בחציבה (חלל C). מפלס קרקעיתו גבוה מרצפת האולם הנוכחית ובו משקעי מערות. בקרקעיתו נחצבה בריכה רבועה, שאליה מתנקזים מים המטפטפים מהתקרה. מי הבריכה זורמים החוצה בתעלה חצובה המוליכה מערבה. צפונה מחלל C יושרה הדופן המזרחית של האולם המרכזי בפעולות חציבה באורך כולל של כ-18 מטרים ובגובה מרבי של כ-4 מטרים. דומה כי במקום התקיימה מחצבה (פרטים אודות ייעודה וזמנה של המחצבה יפורסמו בנפרד). מצפון לשטח החציבות, בינות לזקיפים ועמודים, מוביל מעבר נוח למדי למחילה D הנמשכת לכיוון צפון. במרחק של כ-15 מטרים הלאה קיימת התרחבות בעומק של כ-4 מטרים בדופן המזרחית של המסדרון ("גומחת הנרות" L3004). במרבית שטחה נמוכה רצפת הגומחה ממפלס פרוזדור D בכ-4 מטרים. קרקעית הגומחה מכוסה במפולת סלעים קדומה, שביניהם סדקים עמוקים. סדקים עמוקים וצרים מצויים גם בדפנות הגומחה הטבעיות. בינות לסדקי הגומחה נמצאו בעונת 2010 מעל ל-20 נרות מהתקופה הרומית המאוחרת (איורים 4,5,6, ולוחות הממצא). בחלקה הדרומי של רצפת הגומחה מצוי פיר אנכי צר בגובה של כ-2 מטרים המוביל לעבר סדק רחב המצוי במפלס נמוך (L3030; איורים 2,3). גם כאן, על אף הקושי הרב בגישה למפלס תחתון זה, הוטמנו נרות בתקופה הרומית המאוחרת. כ-4 מטרים מצפון ל"גומחת הנרות" נחסם המעבר בפיר קארסטי (E); קוטר הפיר נע בין 4 מטרים בחלקו העליון לכדי 6 מטרים בחלקו התחתון. עומקו של כ-15 מטרים מתחת לקרקעית מחילה D, כיפתו גבוהה כ-3 מטרים מעל תקרת המחילה, והפרש הגובה בין תקרתו לקרקעיתו מגיע לכדי 23 מטרים. בהמשך המעבר, בצידו הצפוני של הפיר, פעורים שלושה פתחים צרים וקשים לגישה, המאפשרים גישה לאגף הפנימי (חללים F ו-G) בו נתגלו הממצאים מימי מרד בר־כוכבא בעונת 2009.

איור 3: צילום הפיר היורד מ"גומחת הנרות", L3004, אל סדק L3030 (צילום: ב' זיסר)

איור 4: נר חרס באתרו ב"גומחת הנרות", L3004 מסומן בחץ (צילום: ב' זיסר)

איור 5: נר חרס באתרו ב"גומחת הנרות", L3004 מסומן בחץ (צילום: ב' זיסו)

איור 6: נרות חרס תמימים שנתגלו במערת התאומים בעונת הסקר 2010 (צילום: ב' זיסו)

ממצא הנרות

בכל חלקיה של המערה, למעט חלקיה הפנימיים ביותר (בהם נמצאו ממצאים מזמן מרד בר-כוכבא), נלקטו בעונת 2010 ארבעים ושניים נרות ושברי נרות. שלושים ושמונה נרות שייכים לטיפוסים שונים אשר היו נפוצים החל מסוף המאה הב' לסה"נ ועד המאה הד' לסה"נ, דהיינו לתקופה הרומית המאוחרת. כל הנרות שתוארכו לתקופה הרומית המאוחרת, הוטמנו בסדקים צרים ועמוקים המצויים בדפנות המערה או מתחת למפולות הסלעים. אל רוב הסדקים הגישה קשה ביותר ואפשרית רק בזחילה על הגחון. על-מנת להוציא את מרבית הנרות נאלצנו להשתמש באנקול ברזל ארוך; מכאן, נראה כי הם נדחפו בעבר פנימה אל תוך הסדקים, כנראה באמצעות מוט מוארך. בשניים מהנרות לא נתגלו סימני פיוח סביב פי הנר ודומה כי לא שימשו כלל. תשעה נרות נתגלו בסדקים וחללים תת-קרקעיים המצויים בחלקים שונים של האולם המרכזי, "השקע הגדול" ו"הבור הקטן". עם זאת, מקבץ הנרות הגדול ביותר (עשרים ושבעה נרות), יחד עם פכית תמימה, נמצאו בתוך גומחת הסדקים 3004 (בדופן המזרחית של הפרוזדור הטבעי המוביל לכיוון הפיר הגדול, במרחק של כארבעה מטרים ממנו). כמה נרות נתגלו בתוך סדקים בתקרת גומחה זו. אופן תחיבת הנרות והטמנתם בעומק הסדקים החבויים, הקשים לגישה, רומז כי לא שימשו בייעודם המקורי לתאורה במערה האפלולית. מכלול הנרות מהתקופה הרומית המאוחרת שנתגלה בסדקי מערת התאומים נחלק לשלושה טיפוסים עיקריים:

1. **נרות "כרם א-שייח" (טבלאות 2-1; לוחות 2-1):** קבוצת נרות שעשויים כתבנית המאופיינת בגוף אגסי פחוס (כמעט חסר חרטום), ידיות זיז ועין נר גדולה. עיטוריהם כוללים בדרך כלל וולטות מנוונות בחרטום ועיטור ריאתי על הכתפיים. שמם של הנרות נגזר מקבוצת מערות קבורה שנחפרו בימי המנדט בכרם אל-שייח' (במתחם מוזאון רוקפלר) בתחומי הנקרופוליס הצפוני של איליה קאפיטולינה ובהן נתגלו נרות מטיפוס זה (Baramki, 1932). נרות כאלה נתגלו בעיקר בסביבות ירושלים: באל-ג'יב, בתל א-נצבה, במוצא עילית, בגזר ובחורבת בורגין. הוצע לתארך את קבוצת נרות זו למאה הג'–ראשית המאה הד' לסה"נ (ישראלי ואבידע, תשמ"ט, 104–105).

2. **נרות "רמת ממרא" (טבלאות 4-3; לוחות 4-3):** קבוצת נרות זו מאופיינת בגוף אגסי, ידיות זיז ועיטורים גאומטריים, זואומורפיים או פלוראליים עשויים כתבנית על הכתף. גם כאן עין הנר גדולה ובסיס הנר טבעתי. נרות מטיפוס זה נתגלו הן בסביבתה הקרובה של איליה קאפיטולינה הן בשפלת יהודה, בסביבות בית גוברין-אלבטרופוליס. נרות דומים נתגלו בבורות הפסולת של בית היוצר בבית נטיף. שמם של הנרות נגזר מקבוצת נרות גדולה מטיפוס זה שנתגלו באתר היריד הפולחני שהתקיים ברמת ממרא, כ-2 קילומטרים צפונית לחברון (Mader, 1957). נרות מטיפוס זה נתגלו במספר רב של אתרים, ובהם: תל א-נצבה, גזר, רמת רחל, בית נטיף, חורבת חוביילה, בית פג'אר, חורבת עתרי, חורבת בורגין, הנקרופוליס של בית גוברין ורמת ממרא. הוצע לתארך גם את קבוצת נרות זו למאה הג'–ראשית המאה הד' לסה"נ (ישראלי ואבידע, תשמ"ט, 100–103).

3. **נרות "בית נטיף" (טבלאות 5-6; לוחות 5-6):** קבוצה זו של נרות מעוטרים עשויים בדפוס הוגדרה לראשונה בשנת 1934 בחפירות צמד בורות מים שהוסבו לשמש כבורות פסולת של בית יוצר לנרות וצלמיות חרס בבית נטיף שמצפון לעמק האלה. עם הצלמיות והנרות נמצאו גם חלקי תבניות מאבן. כל הנרות נתגלו ללא פית. בבורות המים נתגלו מטבעות המעידים כי בית היוצר פעל במאה הג'—ראשית המאה הד' לסה"נ (Baramki, 1936). בבורות אלה נתגלתה פסולת ייצור משני טיפוסים נרות, אולם רק טיפוס אחד זכה להיקרא על שם מקום הימצאו והוא יתואר להלן. קבוצה זו מאופיינת בחרטום קשות מפותח בעל קצרים מודגשים ובעין נר גדולה מוקפת ברצועה. לנרות ידית זיז וחיפוי אדום בפלג גופם העליון. עיצובם מוקפד והם מכוסים בעיטורים פלסטיים צפופים הכוללים עיטורים גאומטריים סביב עין הנר ודגמים גדולים ומורכבים, הכוללים דגמים גאומטריים, זואומורפיים, פלוראליים ומקלעות, בחרטום הנר. זוהי אחת מקבוצת הנרות הנפוצות ביותר בשלהי התקופה הרומית המאוחרת ביהודה (זוסמן, תשמ"ה-תשמ"ו, 63–68; ישראלי ואבידע, תשמ"ט, 116–127).

דיון

כאמור, נרות התקופה הרומית המאוחרת שנתגלו במערת התאומים הוטמנו בסדקים צרים, עמוקים וקשים לגישה. מרבית הנרות נתגלו בגומחה 3004.

במרחק של כ-10–15 מטרים דרומית-מערבית לגומחה 3004 נמצאו רוב-רובם של המטבעות מהתקופה הרומית המאוחרת. בסקר אותרו בסך הכל שלושים ושלושה מטבעות ברונזה מתקופה זו, שזמנם החל מימיו של הקיסר קומודוס – 177–192 לסה"נ ועד לימי הקיסר ארקאדיוס – 383–395 לסה"נ (תודתנו לגילי אחיפז על זיהוי המטבעות). המטבעות נמצאו על-גבי משטח סלע ממערב וסמוך (לוקוסים 3001, 3002, 3019) למערכת הזקיפים והעמודים המפרידים בין האולם המרכזי והפרוזדור. דומה, אם כן, כי הרווחים שבין הזקיפים והעמודים היוו פתחי כניסה שהוליכו אל הפרוזדור, גומחה 3004 והפיר הגדול, ואלה שימשו כמרכזי פעילות במערה בתקופה הנדונה.

אין בידינו נימוקים פונקציונאליים, ולא כל ממצא אפיגרפי או אמנותי, העשויים להסביר את מיקומו הייחודי של ממצא הנרות בעומקם של סדקי המערה, במרחב הסמוך לפיר הגדול. ברצוננו להציע, כי הטמנת הנרות מהווה חלק מפולחן אליילי שהתרחש באתר בתקופה הרומית המאוחרת. השערתנו, המפורטת להלן, מבוססת על טיבו של הממצא במערה, ועל מקבילות פולחניות מהעולם היווני-רומי ומארץ-ישראל.

בעולם היווני-רומי שימשו לעיתים פירים עמוקים וחשוכים כאתרי פולחן של אלים כטוניים (chthonic deities) והם נתפסו כפתחים אפשריים של השאול. הפילוסוף האנטי נוצרי פורפיריוס מצור (פעל במחצית השנייה של המאה הג' לסה"נ) ציין כי לאלי האולימפוס התקינו המאמינים מקדשים על פני האדמה בעוד לאלים כטוניים ולגיבורים המצויים מתחת לפני האדמה סוגרים בפירים (βόθροι) ובמערות (Porphry, VI; μεγάρα). גם פילוסטרטוס, בספרו "חיייו של אפולוניוס" מראשית המאה הג' לסה"נ, ציין כי אלי השאול יעדיפו פולחנים המתקיימים בפירים (βόθροι) עמוקים ובחללים המצויים במעמקי האדמה (Philostratus,).

VI. 11. 18). המונחים היווניים βόθροι ו-μεγάρα משמשים במיוחד לתיאור אתרי פולחן אלת האדמה והתבואה דמטר ובתה פרספונה (Farnell, 1977, 66). בהתאם לכך מתאר הגאוגרף הידוע בן המאה ה' לסה"נ פאוסניאס פיר פולחני (μεγάρα) המצוי בתוך חורשה המקודשת לדמטר וקורה פרספונה, בסמוך לעיר תבאי (Thebai) שבבואוטיה (Boeotia). המאמינים נהגו להשליך חזירים לתוך פיר זה דרך קבע (Pausanias, IV, IX. 8. 1). אוסטאטיוס (Eustathius of Thessalonica) בישוף העיר סלוניקי במאה ה-12 לסה"נ מבאר בפירושו לכתבי הומרוס את המילה היוונית μέγαρα כמציינת את ביתם התת-קרקעי של דמטר ופרספונה (Harrison, 1903, 125; Eustathius, 1387), אך עקב הריחוק הכרונולוגי הרב יש להתייחס לידיעה זו בזהירות.

על פי הסיפור המיתולוגי, נחטפה פרספונה והורדה לשאול בידי דודה, האדס. כאשר גילתה דמטר את דבר היעלמה, החלה לחפשה ולנדוד בדרכים. צער וגעגועים תקפו את ליבה ועל כן הפסיקה האדמה לתת פיריה וצער וסבל היו מנת חלקם של בני האדס. בחיפושיה הגיעה דמטר לעיר אלאוסיס (Eleusis) מחופשת לזקנה ונשארה שם כאומנת של משפחת המלוכה. לאחר שחשפה את זהותה ייסדו תושבי המקום מקדש לכבוד דמטר וקורה בו נערכו פולחני המסתורין האלאוסיניים. בראות זאוס והרמס את ייסוריה שוכנע האדס לשחרר את פרספונה מהשאול ולהעלותה אל ארץ החיים. אולם לפני שחרורה האכיל האדס את פרספונה בזרע הרימון, מאכל המתים, ובכך גזר עליה לבלות חצי מהשנה עימו בשאול וחצי שנה עם דמטר על פני האדמה. עלייתה וירידתה של קורה לשאול מסבירה את מחזוריות השנה של זרעי התבואה בטבע, אשר נזרעים באדמה בתחילת הסתיו ומנצים רק עם בוא האביב (Sourvinou-Inwood 2003, 1142–1143).

שני פסטיבלים פגאניים מרכזיים נחגגו בעולם הקלאסי לכבוד דמטר ובתה; בהם שיחזור המאמינים פרקים מסיפור חטיפת פרספונה.

הפסטיבל הראשון והידוע ביותר הוא פולחן המסתורין האלאוסיני שהתקיים מדי שנה בסוף הקיץ במתחם המקודש לדמטר באלאוסיס (כ-20 ק"מ מערבית לאתונה). היה זה פסטיבל פאן-הלני; פרטיו נרמזו ב"המנון ההומרי לדמטר" שנכתב, כפי הנראה, במאה ה' לפנה"ס (Foley, 1994; Shelmerdine, 1995, 29–58). בתקופות ההלניסטית והרומית צבר הפולחן פופולאריות רבה. למשתתפים בו הובטח כי יזכו לפוריות אדמתם, לשגשוג בעולם הזה ולברכה בעולם הבא (Tripolitis, 2002, 16–21). פולחן המסתורין ארך עשרה ימים והוא כלל תהלוכה מהעיר אתונה לעבר המתחם המקודש באלאוסיס כחיקוי לחיפושי דמטר אחר קורה. ביום החמישי הגיעה התהלוכה לאלאוסיס ואת היום השישי העבירו החניכים בצום, כציון לצום של דמטר בצערה על חטיפת בתה. בלילה שבין היום השישי לשביעי נערכו מספר טקסים והתנסויות שעברו החניכים במתחם הטלסטריון (Telesterion) ובסמוך לפלוטוניום (Ploutonion); מקדש לאל פלוטו/האדס אשר כלל פיר עמוק. תוכן הטקסים אינו ברור לחלוטין עקב שבועת השתיקה שנדרו המשתתפים והפחד מעונש מוות. למרות זאת ידועים מספר אלמנטים כלליים של מהלך הטקס, המוזכרים לרוב במקורות מאוחרים. הם כללו, כפי הנראה, שלושה חלקים עיקריים: סיפור מיתולוגי שהומחז (δρώμενα), פורמולות פולחניות שנאמרו בידי המאמינים

(legomena) וחפצים מקודשים שהוצגו (deiknymena); (Mylonas, 1961, 243–285). לאור ממצא הנרות הרב בסמוך לפיר במערת התאומים מעניינות בעיקר הידיעות כי במהלך הלילה הומחזו הסיפור המיתולוגי והחניכים באו לעזרתה של דמטר והשתתפו באופן פעיל בחיפושים אחר קורה לאור לפידים ונרות בוערים.

כך מתאר התאולוג הנוצרי קלמנט מאלכסנדריה (מחצית המאה הב'–ראשית המאה הג' לסה"נ) את הריטואל שנערך בלילה זה: "דמטר ופרספונה היוו הנושא לדרמה מיסטית, ואלאויס חוגגת לאור לפידים (δεδουχῆι) את חטיפת הבת ואת צערה של האם בחיפושה" (Clement of Alexandria, II, 12). ריטואל זה עולה גם מתיאוריו של הסופר הנוצרי לאקטנטיוס (Lactantius) (אמצע המאה הג'–ראשית המאה הד' לסה"נ): "בפולחן המסתורין של דמטר כל הלילה עם נרות/לפידים (Lampsaceni) בוערים הם מחפשים את פרספונה. וכאשר היא מופיעה, כל הריטואל מסתיים בהבעת תודה לאלות ובהטלת הנרות" (Lactantius, Firmianus, XXIII).

היום השמיני הוקדש ברובו לטקסי נסך ולפולחן המתים. על פי אתנאיוס (Athenaios, סוף מאה ב'–ראשית מאה ג' לסה"נ) החניכים מילאו בנוזל שני כלי חרס מיוחדים בשם plemochoi ותכולתם נשפכה לתוך תהומות או בקיעים, האחד במזרח המתחם והשני במערבו, תוך אמירת פורמולה פולחנית (Athenaeus, XI, 93; Mylonas, 1961, 279). בשני הימים הנותרים חזרו המאמינים בתהלוכה לאתונה.

הפסטיבל השני, הטסמופוריה (Thesmophoria), נחגג במשך שלושה ימים בראשית הסתיו, טרם תקופת הזריעה, לכבוד דמטר וקורה. בפסטיבל זה, שהתקיים מחוץ לעיר, הורשו להשתתף נשים בלבד (Price, 2002, 99–100). רוב ידיעותינו על הפסטיבל ושלבי הפולחן מופיעים בסכוליון המבאר את חיבורו של לוקיאנוס מסאמוסאטה (Lucian of Samosata) "דיאלוג הפילגשות"; ראוי לציין כי אזכור הפסטיבל בידי סופר בן המחצית השנייה של המאה הב' לסה"נ מעיד, כפי הנראה, כי הפסטיבל המשיך להתקיים גם בתקופה זו (Lucian, II, 1); לטקסט היווני של הסכוליון ולתרגומו ראו: (Harrison, 1975, 121–123, note 3). על פי הסכוליון, הפסטיבל נחגג לכבוד האלות עקב חטיפת פרספונה לשאול. במקום החטיפה הסתובב גם עדר החזירים של אובוליאוס (Eubouleus) והם נפלו יחד עם קורה בפיר המוביל לשאול. כזיכרון לאירוע זה נזרקו בפסטיבל הטסמופוריה חזירים לפירי פולחן כמנחה לקורה ולדמטר. במהלך הפסטיבל הורדו נשים אל תוך הפירים (Megara) והן העלו את שרידי החזירים שנזרקו קודם לכן. הנשים הניחו את שרידי החזירים על גבי מזבחות וערבבו אותם יחד עם זרעי חיטה כסגולה לפיריון האדמה. אל הפיר נזרקו גם צלמיות נחשים כשומרי השאול וחפצים פאליים כקמעות לפיריון רחם האישה. מקורות אחרים מעידים כי גם בפסטיבל זה השתמשו הנשים בנרות ולפידים (Aristophanes, 280, 655). ייחוד הפסטיבל לנשים בלבד, הריטואל הפולחני ושמו של יום הפסטיבל השלישי – Kalligeneia (צאצאים טובים) – מלמדים כי הוא נועד להבטיח למשתתפות הן את פיריון יבולן והן את פיריון העצמי (Price, 2002, 99–100; (Harrison, 1975, 123–124; Parke, 1977, 87–88).

למרות שמירת הסודיות, מספרם הרב של המקורות המתייחסים לשני הפסטיבלים הפופולאריים הללו מאפשרים היכרות עם מספר לא מבוטל של ריטואלים שנהגו בפולחן האלות. אמנם אין באפשרותנו לשחזר את אופי הפולחן במערת התאומים, אך השערתנו היא כי מוטיבים פולחניים מסוימים קוימו, בדומה לטקסי הפולחן אשר נערכו בפסטיבלים המתוארים מעלה. ברצוננו להציע כי הנרות הונחו בסדקים קשים לגישה כמנחה וכחלק מעזרת המאמינים בחיפושי דמטר אחר קורה. זאת, בדומה להמחזות החיפושיים לאור נרות ולפידים בפולחנים האלאוסיניים ובפסטיבל הטסמופוריה. השימוש בנרות ובפידים כמנחה בפולחן קורה ודמטר מוזכר גם בידי פאוסניאס המתאר את מתחם הפולחן לכבוד האלות בקורנתוס במילים הבאות "עד לימים הללו זורקים המאמינים לתוך פיר (βόθρον) נרות/לפידים (λαμπαδάς) בוערים לכבוד הנערה בתה של דמטר" (Pausanias, I, II, XXII, 3). לפידים ונרות נכללים ברשימות של חפצים מקודשים אשר הוגשו כמנחה בפסטיבל הטסמופוריה בדלוס (Bruneau, 1970, 283) ובאתונה (Schwenk, 1986, no. 26). גם בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו באתרי פולחן אחרים לאלות, נתגלו נרות בכל שטחי החפירה; חלקם הונחו כמנחות בגומחות פולחניות (White, 1984, 21).

חשובה לענייננו חפירת הטמנוס המקודש לדמטר ולקורה בקנידוס שבאסיה הקטנה, שם נתגלו שני תאים שבנייתם גסה ועומקם כ-1.5 מ'. התאים הכילו מאות נרות מהתקופה הרומית המאוחרת. רוב הנרות הוטמנו ברצפת התאים אך חלקם נתגלו עמוק בתוך סדקי הקירות, באופן דומה לדרך הנחתם במערת התאומים (Newton and Pullan, 1863, 393–396).

בהקשר זה מעניין תיאורו של סוזומנוס על הפולחן שהתקיים ברמת ממרא בתקופה הרומית המאוחרת. לדבריו, הפולחן כלל הנחת נרות בקרבת באר מקודשת, שפיכת יין והשלכת עוגות, מטבעות, מור או קטורת לתוכה (Sozomenos, *Church History*, II:4). באר זו נחשפה בחפירותו של אנדראס אבריסטוס מאדר (Mader, 1957). בקרבת הבאר ובתחתיתה גילה מאדר מכלול גדול של נרות מעוטרים מהתקופה הרומית המאוחרת.

ייתכן כי אף הפכית התמימה שנתגלתה יחד עם הנרות בגומחת הסדקים 3004 הוקדשה כמנחה לאלות לאחר שימושה בטקסי הפולחן, אולי ככלי נסך בדומה לכלי ה-plemochoai ששימשו בפולחן האלאוסיני.

אלמנט נוסף אשר יש להתחשב בקיומו ועשוי לרמוז לזיהוי המערה כאתר פולחן המוקדש לקורה ולדמטר (אתר אפשרי לקיום טקס הטסמופוריה) הוא שם המערה "אום-א-תאומין" (אם התאומים) והאגדות הנלוות שהשתמרו אצל תושבי האזור, המספרות על אישה עקרה, ששתתה מהמים הנוטפים מתקרת המערה וילדה תאומים (Conder and Kitchener 1883: 148–149; וילנאי תשל"ח: 4580). ייתכן כי ייחוד שם המערה לדמות נקבית והאגדות אשר נושאן הבסיסי קשור לפיריון האישה מרמזים, אולי, כי אלו מהוות הד מרוחק לטקסי הפיריון שהתקיימו במקום לכבוד האלות בתקופה הרומית המאוחרת. עם זאת, אין לדעת בוודאות האם קיים קשר בין המעיין הנובע במערה לפולחן המוצע.

פולחן דמטר וקורה רווח בארץ-ישראל ובמזרח האימפריה הרומית בתקופה זו. שרידים פיזיים לקיומו (ממצא פיסולי, נומיסמטי, אפיגראפי או אדריכלי) נמצאו בין היתר בעכו, בבית

שאן, בשומרון, בשכם, בקיסריה, בלוד ובאשקלון (לריכוז הנתונים ולספרות, ראו: Ovadiah and Mucznik, 2009, 79–83, 136–141).

אפשרות נוספת העולה משם המקום הערבי היא כי במקום סגדו לדיוסקורים, "בניו של זאוס", התאומים המיתולוגיים קסטור ופולוקס (Castor and Pollux). הדיוסקורים היו בניה של לדה מלכת ספרטה ואחיה של המלכה הלנה מטרויה. על אף שקסטור הוא בנה של לדה מנישואיה לטינדראוס, ופולוקס הוא בנה מזאוס, נולדו שניהם כאחים תאומים. בשל כך קסטור היה בן תמותה, ואילו פולוקס בן אלמוות.

התאומים תוארו כרוכבים על גבי סוסים, לראשם כובע פריגי או כובע דמוי ביצה (pilos) ומעליו כוכב כאטריבוט מרכזי. הם נערצו כאלים מושיעים ובמיוחד כפטרונים של יורדי ים, חיילים ושל נוודי הדרכים. אחד האירועים המיתולוגיים החשובים לעניינינו בהם מופיעים התאומים הוא סיפור מלחמתם נגד בניו של אפאריאוס (Aphareus). על פי סיפור זה הדיוסקורים ובני דודם אידס (Idas) וליניסאוס (Lynceus) לקחו כשלל עדר שוורים מארקדיה. על אידס הוטל לחלק את השלל בין המשתתפים. אידס ביתר שור לארבעה חלקים וקבע כי הראשון שיאכל את חלקו יזכה במחצית מהבקר ואילו השני שיסיים את חלקו יזכה בחצי העדר השני. בתחרות האכילה סיים אידס ראשון הן את חלקו והן את נתח הבשר של אחיו ועל כן לקח את כל העדר לעירו, מסינה. הדיוסקורים לא היו מוכנים לחלוקה זו ומריבה פרצה בין המשתתפים. בקרב נהרגו אידס וליניסאוס וכן קסטור בן התמותה. פולוקס, שהיה בן אלמוות, התאבל על אחיו ולא היה מוכן להיפרד ממנו. לאחר לבטים ויתר פולוקס על חיי נצח והצטרף אל אחיו התאום ועל כן ירדו ועלו התאומים לסירוגין בין השאול ועולם החיים. הדבר נגע לליבו של זאוס, אבי האלים, ולאחר שבנו הקריב את חייו למען אחיו, החליט זאוס למקם את שני האחים התאומים קרובים הן זה לזה והן אליו, בשמיים (Schmitz, 1880, 1052–1054; Parker, 2003, 484). בשל סיפור זה הכולל ירידה לשאול וחזרה ממנו נערצו התאומים אף כגיבורים כטוניים ופולחנם נקשר למחזוריות החיים והמוות (Turcan, 1996, 162). כחלק מייצודם הכטוני נזכרים הדיוסקורים כחניכים המשתתפים בפולחנים האלאוסיניים לכבוד דמטר וקורה (Plutarch, 33, 2; Mylonas, 1961, 77, 299) והם מופיעים בציורי כדים ובתיאורים אומנותיים כחלק מקבוצת האלים שנערצה באלאוסיס (ראו לדוגמה: 1967, 156–157, Fig. 45). סימנים לפולחן התאומים הדיוסקורים נתגלו במספר אתרים בארץ-ישראל (Kerényi, a-b). במקדש קורה פרספונה בשומרון, המתוארך למאה הג' לסה"נ, נמצאו לוחות אבן ועליהם תבליטים של כובעי הדיוסקורים ומעליהם כוכב בעל שמונה קרניים (Crowfoot, Kenyon and Sukenik, 1966, 66, Pl. LX:2). ממצא זה מהווה עדות לפולחן הדיוסקורים בצמוד לפולחן קורה ודמטר; דומה כי הם נערצו כאן כחלק מקשרם למחזוריות החיים (Magness, 2001, 162). אם אכן סגדו במערת התאומים גם לדיוסקורים נראה לנו כי אף במקום זה, בדומה לפולחן במקדש קורה שבשומרון, היה פולחנם נלווה לפולחן הראשי שהוקדש לדמטר וקורה פרספונה, והוא לא התקיים רק כפולחן העומד בפני עצמו. חיווק אפשרי לקיומו של פולחן הדיוסקורים בירושלים ובסביבתה הוא הדגמים של הדיוסקורים המופיעים על גבי מטבעות איליה קפיטולינה מימי הקיסרים אנטונינוס פיוס (138–161 לסה"נ)

ואלגבלוס (218–222 לסה"נ; משורר, תש"ן, 26–27, 54–55, מטבעות 22, 23 ו-127). דגמים אלו מעידים כפי הנראה כי פולחנם של התאומים נהג בעיר בתקופה הרומית המאוחרת, תקופת הפעילות הפולחנית העיקרית במערה. איליה קאפיטולינה שוכנת כידוע במרחק של כ-20 ק"מ בלבד ממערת התאומים; אם זאת ייתכן כי פולחן הדיוסקורים באיליה, מקום מושבם הקבוע של חיילי הלגיון העשירי, לא התמקד באופיים הכטוני אלא הם נערכו כפטרונים החיילים.

אם נכונה השערתנו הרוואה במערת התאומים אתר פולחן מהתקופה הרומית המאוחרת שהוקדש לאלים כטוניים הקשורים במחזוריות החיים והמוות, כפי הנראה דמטר וקורה ואולי אף לתאומים הדיוסקורים, הרי לפנינו עדות ברורה לשינויים האתניים-תרבותיים שהתרחשו באזוריה הכפריים של יהודה לאחר מרד בר-כוכבא ונטישת האוכלוסייה היהודית את האזור.

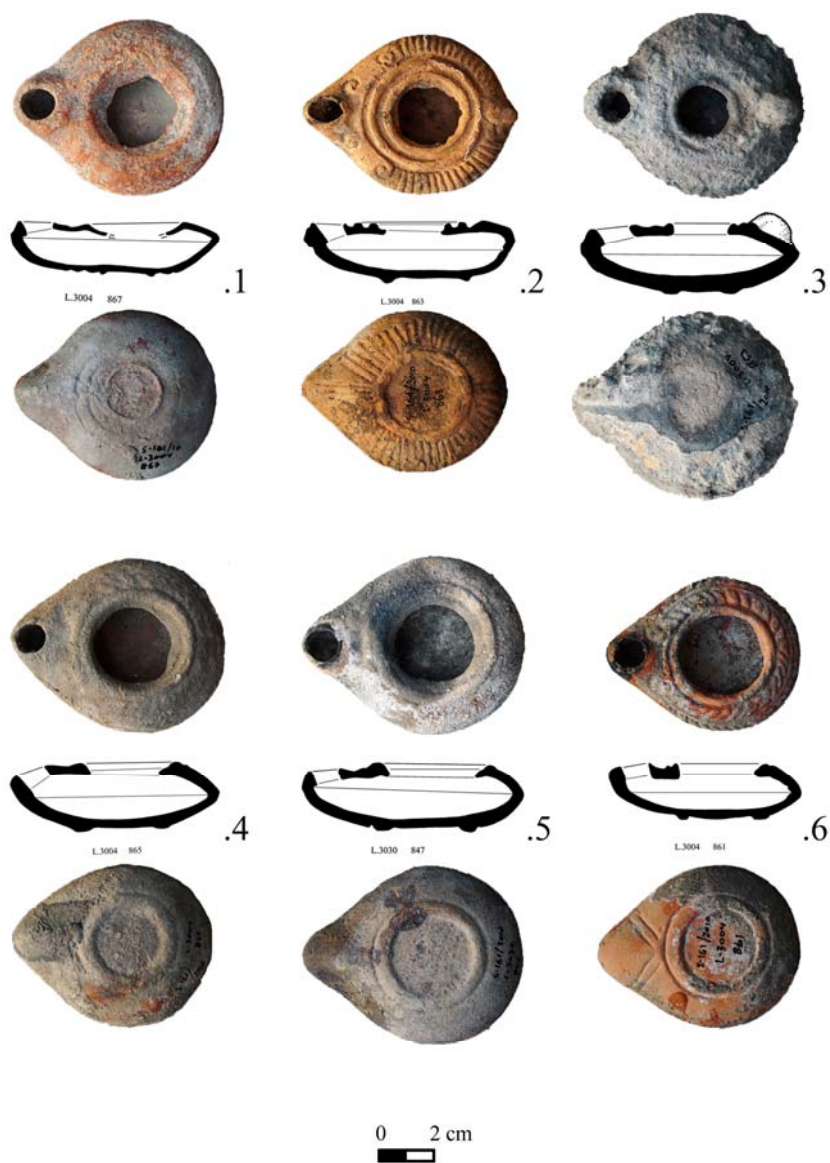
דומה כי אתר הפולחן המשוער במערת התאומים הינו חלק מתופעה רחבה יותר שנפוצה בקרב התושבים הפגאניים, שהגיעו זה עתה לאזור. לתופעה זו, ובכלל זה לסגידה לאלים כטוניים ולפולחן שעיקרו מחזוריות הטבע, נתגלו עד כה אך הדים מעטים. כחלק מתופעה זו יש לראות, למשל, את רגל צלמית הטרקוטה שנתגלתה בחפירות רמת רחל – (Aharoni, 1964, 41–42, Pls. 27:7–9, 28), עליה נחרת שמו של Αἰδης, אל השאול היווני.

ביטוי ברור לתופעה זו הוא אתר הפולחן לאל תמוז-אדונים שהתקיים כפי הנראה בתוך מערת המולד בבית לחם מימי הדריאנוס ועד ימי קונסטנטינוס, כפי שעולה ממכתבו של הירונימוס לפאולינוס מגולה (Hieronymus, Epistula 58, p. 531). האגדות המיתולוגיות המתייחסות לאדונים קבעו את אופי פולחנו שעיקרו פריון השנה ומחזוריות הטבע. על פי אחת הגרסאות, התאהבה אפרודיטה באדונים התינוק ועל כן טמנה אותו בתוך קופסא ומסרה אותו לפרספונה למשמר בשאול. פרספונה התאהבה בתינוק היפה והחליטה להשאירו לעצמה בשאול. הדבר גרם לסכסוך בין שתי האלות. זאוס פסק כי אדונים ישהה חצי שנה בשאול עם פרספונה וחצי שנה על פני האדמה. חוקרים הציעו כי סיפורם של אפרודיטה ואדונים נגזר מסיפור ירידתו של האל השמי תמוז בחודשי הקיץ אל השאול, וניסיונה של אהובתו האלה עשתר להחזירו אל ארץ החיים (Frazer, 1966, 3–12; Stapleton, 1978, 10).

נראה כי בהקשר פולחני זה יש לפרש גם את הנחתן של צלמיות בדמות האלות אפרודיטה ועשתר בקברים מהתקופה הרומית המאוחרת ביהודה (ראו למשל בגזר: Macalister, 1912, I, 309, Pl. CXVI; בבית נטיף: Savignac, 1903, 434; צלמית הכוללת אטריבוטים של אפרודיטה מסביבת בית לחם: פלוסר, תשכ"ט-תשל"א, 29, לוח V: 7; ומירושלים: Hamilton and Husseini, 1935, Pl. LXXXII: 3).

טבלה 1 (לוח 1):

מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1.	3004	867	נר רומי עגול, טין כתום, חיפוי אדום כהה. דיסקוס שבור, טביעת קדר בלטינית בבסיס הנר מעליה עיטור של ציפור.	ירושלים, קברי חקל-דמא: Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli, 1996, Fig. 4.10:3. קברים בחורבת רימון Sussman, 2004, Fig. 6:4.
2.	3004	863	טין כתום בהיר, גריסים שחורים קטנים, דיסקוס שבור במכוון, וולטות מנוונות בצוואר, עיגולים קונצנטריים מסביב לדיסקוס, וסביבם עיטור רדיאלי. עיטור רדיאלי גם בחלק התחתון של הנר. טפיחה קלה מציינת ידית. שרידי פיה בפי הנר.	Israeli and Avida, 1988, 94, no. 272 מאה ב' לסה"נ; בית גוברין, נקרפוליס. 5.1:5. Magness, 2008, fig.
3.	3004	853	טין כתום בהיר, גריסים שחורים קטנים, עין נר קטן מוקף ברכסים עגולים קונצנטריים, וולטות מנוונות בצוואר, ידית זיז.	בית גוברין, בית הקברות הדרומי: Oren and Rappaport, 1984, Pl. 15:H. בית שאן, מאות ג'-ד' לסה"נ Hadad, 2002, 21, no. 38. Pella-Smith, 1973, Pl. פלה 83:2, 2nd-4th CE. Israeli and Avida, 1988, 94, no. 271 מאה ב' לסה"נ
4.	3004	865	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין כתום בהיר, חיפוי אדום, וולטות מנוונות בצוואר.	בית גוברין, נקרפוליס, Magness, 2008, fig. 5.5:3 גבעון Pritchard, 1964, Fig. 49: 3.
5.	3030	847	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, עיטור וולטות מנוונות בצוואר, שרידי פיה בפי הנר.	גבעון Pritchard, 1964, Fig. 49: 3.
6.	3004	861	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין כתום, גריסים לבנים מעטים, שרידי חיפוי אדום בחלק הגוף העליון, עיטור וולטות מנוונות בצוואר, דגם אידרה בכתף, שרידי פיה בפי הנר.	בית גוברין, נקרפוליס, Magness, 2008, fig. 5.5:3. גבעון Pritchard, 1964, Fig. 49: 12. גזר - Macalister, 1912, Pl. XCIII:3b.

לוח 1: נרות "כרם א-שייח" (א' קליין, ב' זיסו, "רודמן")

טבלה 2 (לוח 2):

מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1.	3022	845	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום בהיר, חיפוי חום כהה, וולוטות מנוונות בצוואר, דגם מעגלים בכתפיים.	גבעון - Pritchard, 1964, Fig. 49: 3. ירושלים, "דרך שכם" - Hamilton and Husseini, 1935, Pl. LXXXIII:8.
2.	3004	T864	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום כהה, חיפוי אדום, וולוטות מנוונות בצוואר, עיטור רדיאלי בכתפיים ובחלק התחתון של הנר, טביעת קדר בצורת האות היוונית Γ.	בית גוברין, נקרופוליס, Magness, 2008, fig. 5.5:3. גבעון - Pritchard, 1964, Fig. 49: 1. ח' בורגין, נקרופוליס, זיסו וגנור תשס"ח: לוח 9: 5.
3.	3007	875	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום בהיר, חיפוי חום כהה בחלק העליון, וולוטות מנוונות בצוואר, עיטור משולשים בכתפיים, שרידי פיה בפי הנר.	גזר - Macalister, 1912, Pls. XCIII:3a, CXVI:13 . החומה הצפונית, ירושלים - Hamilton, 1944, Fig. 23:26.
4.	3004	736	נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום בהיר, חיפוי חום כהה בחלק העליון, וולוטות מנוונות בצוואר, עיטור משולשים בכתפיים.	גזר - Macalister, 1912, Pls. XCIII:3a, CXVI:13 . החומה הצפונית, ירושלים - Hamilton, 1944, Fig. 23:26.
5.	3004	866	שבר של נר אגסי עם עין נר גדולה עשוי בתבנית, טין חום בהיר, עיטור אידרה בכתפיים, חסר ידית.	גבעון - Pritchard, 1964, Fig. 49: 11.
6.	3004	870	טין חום בהיר, ללא חיפוי, ידית סרט נמשכת מהבסיס ועד אל שפת עין הנר, עיטור רדיאלי על הכתפיים.	בית גוברין, בית הקברות הדרומי - Oren and Rappaport, 1984, Fig. 15:6. בית גוברין, נקרופוליס - Magness, 2008, fig. 5.1:5. בית שאן, Hadad, 2002, 21, no. 38, 3rd-4th CE. Israeli and Avida, 1988, 94-94, no. 272 מאה ב' לסה"נ.

לוח 2: נרות "כרם א-שייח" (א' קליין, ב' זיסו, י' רודמן)

טבלה 3 (לוח 3):

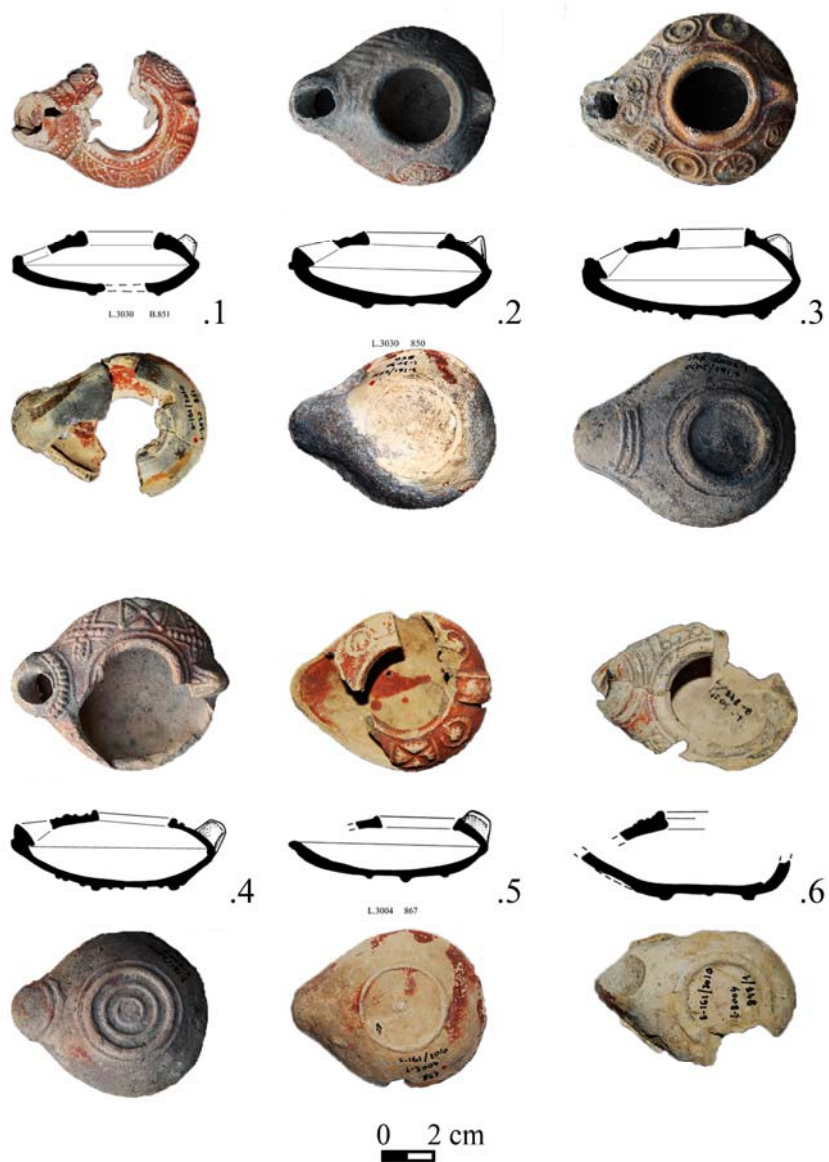
מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1.	3011-2	829	טינן כתום, חיפוי אדום כהה בחלק העליון והתחתון של הגוף, ידית זיז, עיטור אידרה על הכתף, שרידי פיה בפי הנר.	Strus, 2003, בית ג'מאל, 506, Fig 2:3. - Hussein, בית פג'אר, and Iliffe, 1935, Pl. LXXXVI:8. - Macalister, 1912, גור, Pl. CXX:2. - ירושלים, נחל רקפות - Rahmani, 1976, Fig. 3:2.
2.	3004	842	טינן חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, דגם אידרה בכתפיים ושתי גירלנדות בצוואר.	- Strus, 2003, בית ג'מאל, 506, Fig 2:3. - Hussein, בית פג'אר, and Iliffe, 1935, Pl. LXXXVI:8. - Macalister, 1912, גור, Pl. CXX:2. - ירושלים, נחל רקפות - Rahmani, 1976, Fig. 3:2.
3.	3027	840	טינן חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז קטנה, דגם אידרה בכתף, גירלנדה בצוואר.	- Strus, 2003, בית ג'מאל, 506, Fig 3:5. - Hussein, בית פג'אר, and Iliffe, 1935, Pl. LXXXVI:8. - Macalister, 1912, גור, Pl. CXX:2.
4.	3004	835	טינן חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז קטנה, דגם נקודות ורדיאלי בכתף, גירלנדה בצוואר, רכסים קונצנטריים מסביב לבסיס.	Israeli and Avida, 1988, 129, no. 370.
5.	3004	839	טינן חום בהיר, חיפוי אדום כהה בחלק עליון, ידית זיז, עיטורי אליפסות ומעיינים על הכתף, עיטור גירלנדה בצוואר.	- Mader, רמת ממרא, 1957, Fig. 167.
6.	3026	828	טינן חום בהיר, ידית זיז, עיטורים גיאומטריים דמויי האות Γ היוצרים מעין מלבנים בכתפיים, רכסים קונצנטריים סביב הבסיס.	- בית גוברין, נקרופוליס - Magness, 2008, fig. 5.4:10. - Baramki, בית נטיף, 1936, Pl. VI: 11.

לוח 3: נרות "רמת ממרא" (א' קליין, ב' זיסו, י' רודמן)

טבלה 4 (לוח 4):

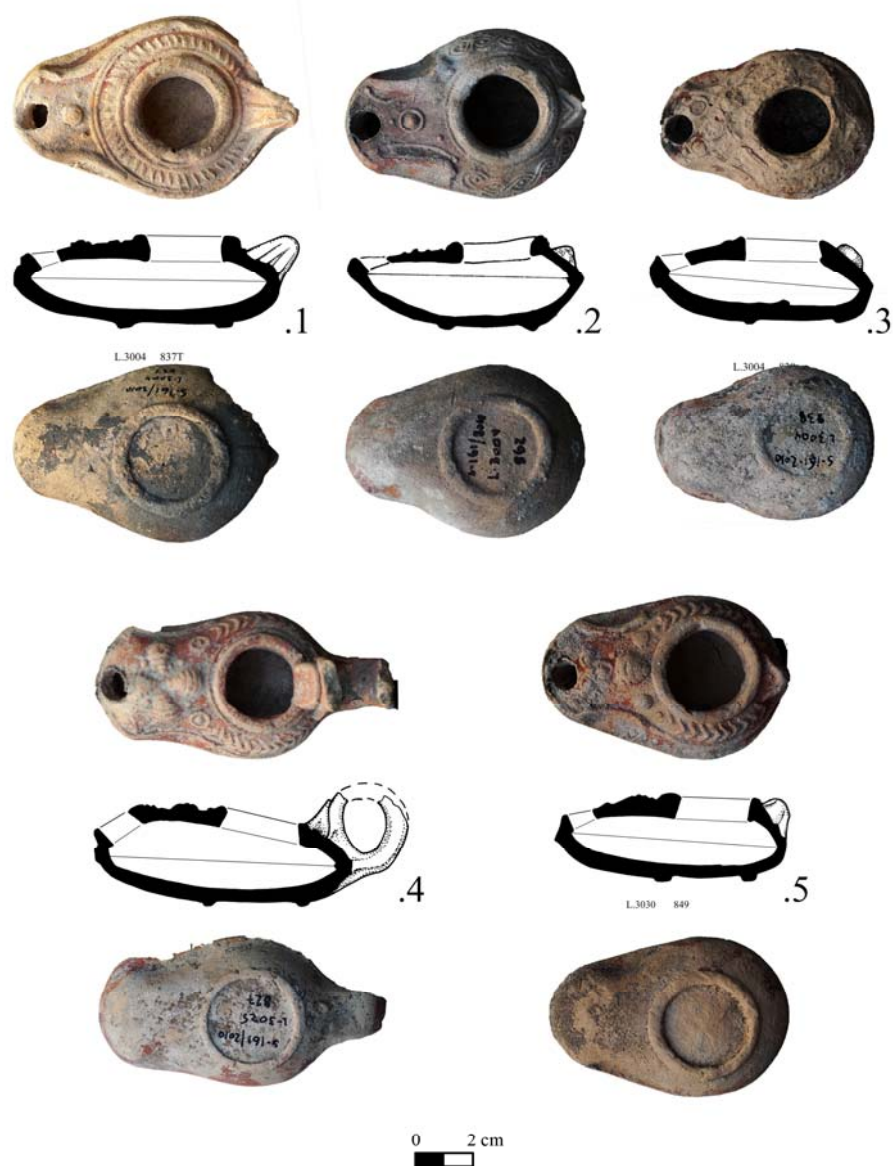
מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילה
1.	3030	851	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, עיטורים בדגמי רשת, מלבנים, חצאי עיגול ונקודות דמויי סל עמוס בפרי.	רמת רחל, מקבילה קרובה: Aharoni, 1964, Fig. 32:7.
2.	3030	850	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה בחלק גוף עליון, ידית זיז, עיטורים בדגמים רדיאליים, עיגולים קונצנטריים ואידרה בכתפיים.	בית נטיף, Baramki, 1936, Pl. VI: 10. רמת ממרא, Mader, 1957, Fig. 163.
3.	3004	841	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, עיטורים בדגמי ענפי דקל, ועיגולים קונצנטריים בכתפיים, וולוטות בשטח שבין עין הנר ופי הנר.	ירושלים, דרך שכם - Hamilton and Husseini, 1935, Pl. LXXXIII:4. ירושלים, כרם א-שייח' - Baramki, 1932, Pl. XII:1. Israeli and Avida, 1988, 130, no. 375.
4.	3007	874	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, עיטורים בדגמי משולשים ואיקסים על הכתף, עיגולים קונצנטריים סביב הבסיס.	בית גוברין, בית הקברות הדרומי, Oren and Rappaport, 1984, Fig. 17:2. Israeli and Avida, 1988, 131, no. 379.
5.	3004	867	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, בחלק עליון ותחתון, ידית מעוגלת, עיטורי ארבעה משולשים היוצרים ריבוע ועיגולים ובמרכזם כוכב על הכתפיים, פי הנר חסר.	ירושלים, דומינוס פלוויט - Bagatti and Milik, 1958, Fig. 26:16.
6.	3004	847/ 1	טין חום בהיר, חיפוי אדום בחלקו העליון של הגוף, עיטורים המורכבים מקווים ונקודות בולטות, שרידי פיתח בפי הנר.	ירושלים, דומינוס פלוויט - Bagatti and Milik, 1958, Fig. 25:21.

לוח 4 : נרות "רמת ממרא" (א' קליין, ב' זיסו, י' רודמן)

טבלה 5 (לוח 5):

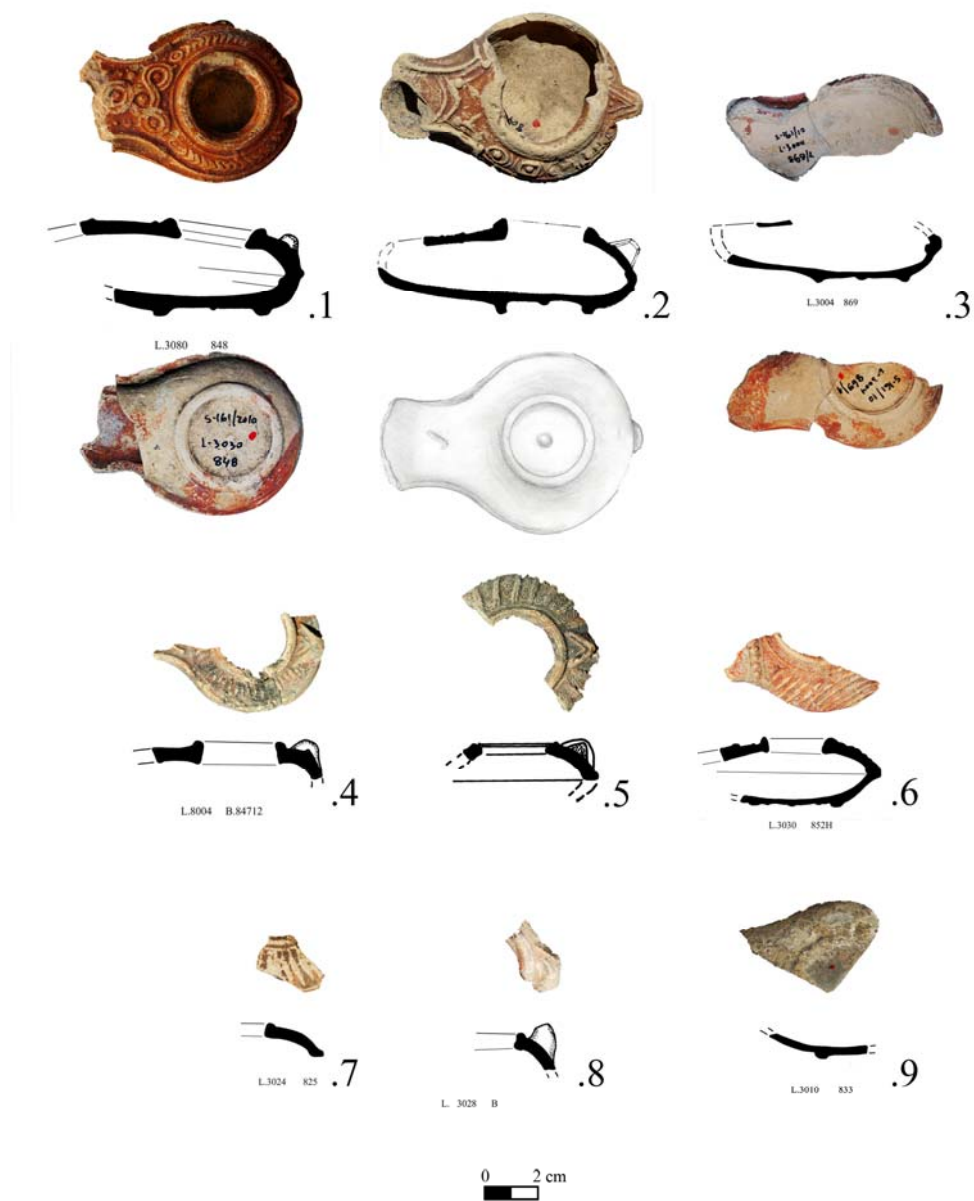
מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילה
1.	3004	837	טיין חום בהיר, חיפוי אדום כהה בפלג גוף עליון, ידית זיז גדולה, עיטור רדיאלי בכתף עיטור עיגול בתבליט גבוה בצוואר.	ירושלים, דומינוס פלוויט - Bagatti and Milik, 1958, Fig. 26:6.
2.	3004	862	טיין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, דגם עיגול ובמרכזו נקודה בולטת בצוואר, דגם תשליב לולאתי בכתפיים.	בית גוברין, נקרופוליס Magness, 2008, fig. 5.9:5. Israeli and Avida, 1988, 132, no. 382.
3.	3004	838	טיין חום בהיר, חיפוי אדום כהה בפלג גופו העליון, ידית זיז שחוקה, דגם מעגלים קונצנטריים בכתפיים ובצוואר, שרידי פיה בפי הנר.	בית פג'אר Husseini and Iliffe, 1935, Pl. LXXXVI:13. רמת ממרא Mader, 1957, Fig. 161.
4.	3025	827	טיין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית טבעתית, פיסת חומר מחזקת את ידית הטבעת ומחברת אותה לשפת עין הנר, דגם משולשים בצורת צלב בצוואר, דגם אידרה בכתפיים.	בית גוברין, נקרופוליס- Magness, 2008, fig. 5.8:2, 5.12:12. בית פג'אר - Husseini and Iliffe, 1935, Pl. LXXXVI:7. ירושלים, חקל-דמא- Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli, 1996, Fig. 4.11:1. בית שאן Hadad, 2002, 33, no. 109, 4th–5th CE. Rosenthal and Sivan, 1978, 107, no. 436.
5.	3030	849	טיין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, דגם דמוי אשכול ענבים בצוואר, דגם אידרה בכתפיים, שרידי פיה בפי הנר.	בית ענן Magen, 2008, Pl. 1:2. גור Macalister, 1912, Pl. LXXII:15. ירושלים, דומינוס פלוויט - Bagatti and Milik, 1958, Fig. 26:10.

לוח 5: נרות "בית נשיף" (א' קליין, ב' זיסר, י' רודמן)

טבלה 6 (לוח 6):

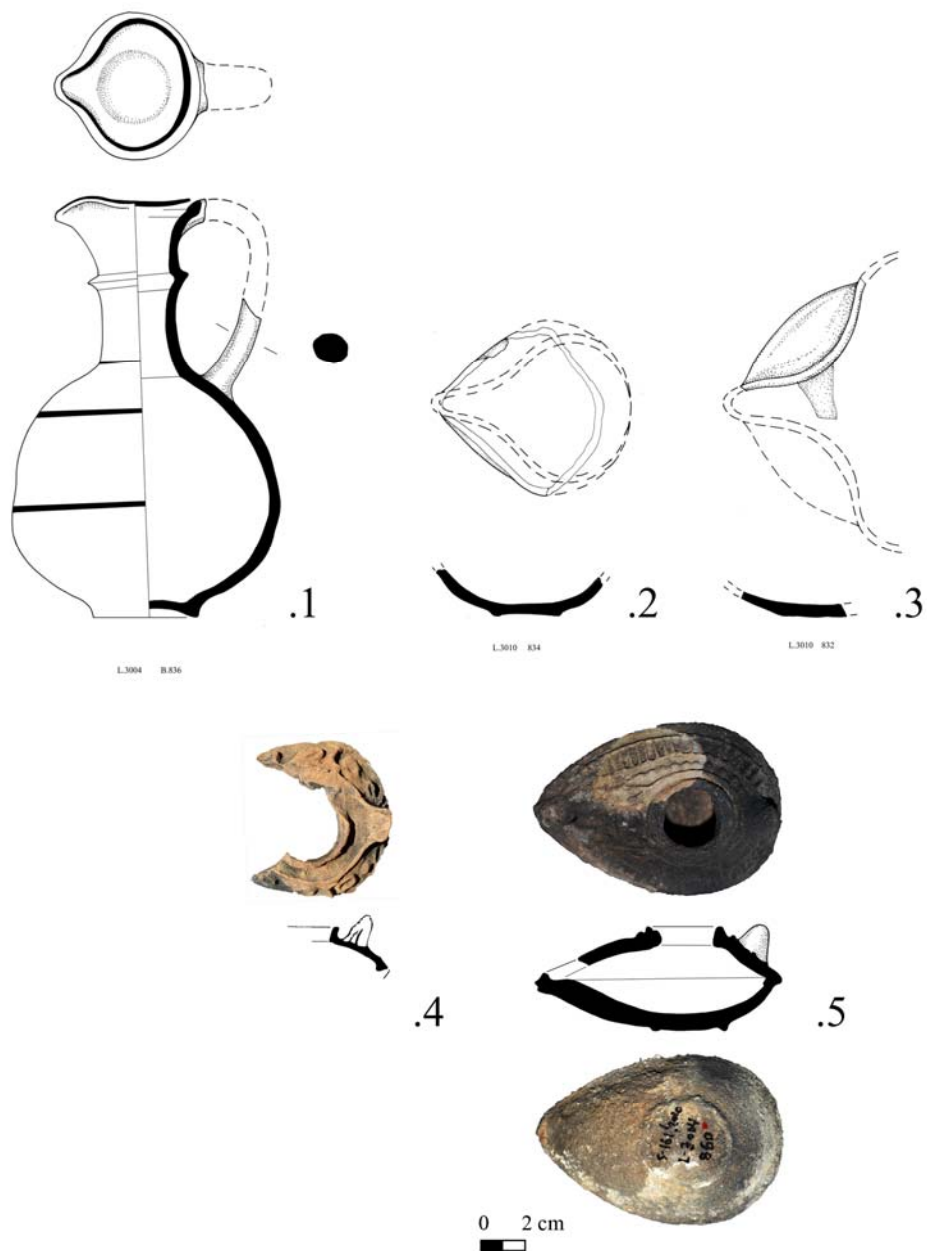
מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1.	3030	848	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, דגם תשליב לולאתי בצוואר, דגם אידרה בכתפיים.	- Baramki, 1936, בית נטיף, Pl. X: 10. - Macalister, 1912, Pl. גזר LXXII:1. - Mader, 1957, רמת ממרא, Fig. 168. - Hadad, 2002, 30, בית שאן, no. 79, 4th–5th CE.
2.	3012	804	טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, דגמים מרובעים ועגולים בכתף.	בית גוברין, נקרופוליס - Magness, 2008, fig. 5.8:6–7.
3.	3004	869/1	שבר מבסיסו וחלק מחרטום של נר דמויי כינור, טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה על חלק עליון ותחתון של הגוף.	נר בעל חרטום קשות - Rosenthal and Sivan, 1978, 104–105; מאות ג'–ד' לסה"נ.
4.	3004	847/2	שבר מחלקו העליון של נר דמויי כינור, טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, עיטור רדיאלי בכתף.	בית ענון - Magen, 2008, Pl. 7:16. ח' עליא, Peleg, 2003, 212, Fig. 10:2.
5.	3004	847/3	שבר מנר אגסי/דמויי כינור עשוי בתבנית, טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, ידית זיז, עיטור הכולל דגם ענף וטור עיגולים לסירוגין.	
6.	3030	852	שברי נר אגסי עם עין נר גדולה עשוי בתבנית, טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה, עיטור קווים מעוגלים בכתף, דגם רצועה מנוקדת בצוואר.	גזר - Macalister, 1912, Pl. CXX:2. Rosenthal and Sivan, 1978, 101, no. 407.
7.	3024	825	שברי גוף של נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום בהיר, עיטור רדיאלי על הכתף.	בית גוברין, אמפיתיאטרון - Kloner and Hubsch, 1996, fig. 25:1 ח' בורגין, נקרופוליס, זיסו וגנור תשס"ח, לוח 9: 2–3.
8.	3028	937	שבר נר אגסי/דמויי כינור עשוי בתבנית, נשתמרה רק ידית הזיז וחלק מעין הנר, טין חום בהיר, חיפוי אדום כהה.	נר בעל חרטום קשות - Rosenthal and Sivan, 1978, 104–105; מאות ג'–ד' לסה"נ.
9.	3010	833	שבר בסיס של נר אגסי עם עין נר גדולה, טין חום בהיר.	כנ"ל.

לוח 6: נרות "בית נשיף" (א' קליין, ב' זיסו, י' רודמן)

טבלה 7 (לוח 7):

מס'	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות	תיארוך
1.	3004	36	פך עם מירוק גוף.		מאות ג'-ד' לסה"נ.
2.	3010	34	פלג גוף תחתון של נר צבוט, טין חום כהה- אדמדם, גריסים לבנים קטנים.		הלניסטי
3.	3010	32	שבר של נר צבוט, טין חום כהה-כתמתם, גריסים לבנים קטנים.		הלניסטי
4.	3014	80	שבר מפלג גוף עליון של נר ביוזנטי, ידית קונית, עיטור הכולל כתובת ביוונית: על אורו של ישוע.		נר חרס הנושא כתובת נוצרית, טיפוס B: (Loffreda , 1990, 483–486). על גוף הנר מופיע קיצור הנוסחה: "אור ישו מאיר לכל "φῶς Χ(ριστο)ῦ " [φαίνει πᾶσι]-"
5.	3004	60	טין חום בהיר, צימדת בוץ על פלג גוף עליון ותחתון. ידית קונית. עיטור גאומטרי המשלב קווים ונקודות בתבליט.		בית גוברין, נקרופוליס, Magness, 2008, fig. 5.11:2– 3. מאות ז'-ח' לסה"נ.

לוח 7: פך חרס ונרות נוספים (א' קליין, ב' זיסו, י' רודמן)

ביבליוגרפיה

- וילנאי, ז', תשל"ח, **אריאל**, אנציקלופדיה לידעית הארץ, תל-אביב.
- זוסמן, ר', תשמ"ה-תשמ"ו, "עיתורי דמויות בנרות חרס ארץ-ישראלים מטיפוס 'בית נטיף' מייצורם של בית האולפנא הדרומי ובתי מלאכה צפוניים", **ישראל – עם וארץ, שנתון מוזיאון הארץ**, ב'–ג' (20–21), עמ' 63–86.
- זיסו, ב', וגנור, א', תשס"ח, "סקר וחפירות בחורבת בורגין שבשפלת יהודה: מערות קבורה, מערכות מסתור ומתקנים מימי הבית השני ועד לתקופה הביזנטית", **עתיקות**, 58, עמ' 15–48.
- זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', ופרומקין, ע', תש"ע, "המצאים מתקופת מרד בר כוכבא ממערת התאומים שבמערב הרי ירושלים", בתוך: ח' אשל ור' פורת (עורכים), **מערת המפלס מתקופת מרד בר כוכבא, קובץ שני**, ירושלים, עמ' 402–422.
- ישראל, י', ואבידע, א', תשמ"ט, **נרות חרס מארץ ישראל: אוסף לואיס וזרמן וורשאו**, תל-אביב.
- מן, ג', תשל"ח, "בחבל – לבור במערת התאומים", **טבע וארץ**, כ, עמ' 161–164.
- משורר, י', תש"ן, **מטבעות אליה קפיטולינה**, ירושלים.
- פלוסר, ד', תשכ"ט-תשל"א, "אלים, האנשה ומפלצות ים", **ספונים**, ג, עמ' 20–44.
- Aharoni, Y., 1964, *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*, Roma.
- Bagatti, P.B., and Milik, J.T., 1958, *Gli Scavi del "Dominus Flevit"*, Jerusalem.
- Baramki, D.C., 1932, "Note on the Cemetery at Karm Al-Shaikh, Jerusalem", *QDAP*, 1, pp. 3–9.
- Baramki, D.C., 1936, "Two Roman Cisterns at Beit Natif", *QDAP*, 5, pp. 3–10.
- Ben-Arieh, R., and Cohen-Uzzielli, T., 1996, "The Pottery", in: G., Avni and Z. Greenhut (eds), *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem*, Jerusalem, pp. 73–94.
- Bruneau, P., 1970, *Recherches sur les Cultes de Délos à l'époque Hellénistique et à l'époque Impériale*, Paris.
- Conder, C.R. and Kitchen, H.H., 1883, *The Survey of Western Palestine: Memoirs, vol. III: Judaea*, London.
- Crowfoot, J.W., Kenyon, K.M., and Sukenik, E.L., 1966, *The Buildings at Samaria*, London.
- Farnell, L.R., 1977, *The Cults of the Greek State*, Vol. III, New York.
- Foley, H.P., 1994, *The Homeric Hymn to Demeter: Translation, Commentary, and Interpretive Essays*, Princeton.
- Frazer, J.G., 1966, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion, Part IV: I, Adonis, Attis, Osiris*, New York.

- Hadad, S., 2002, *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean (Qedem Reports, no. 4)*, Jerusalem.
- Hamilton, R.W., 1944, "Excavations against the North Wall of Jerusalem, 1937–8", *QDAP*, X, pp. 1–54.
- Hamilton, R.W., and Hussein, S.A.S., 1935, "Shaft Tombs on the Nablus Road, Jerusalem", *QDAP*, IV, pp. 170–174.
- Harrison, J.E., 1975, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, New York.
- Hussein, S.A.S., and Iliffe, J.H., 1935, "A Fourth-Century A.D Tomb at Beit Fajjar", *QDAP*, IV, pp. 175–177.
- Israeli, Y., and Avida, U., 1988, *Oil Lamps from Eretz-Israel: The Louis and Carmen Warschaw Collection*, Jerusalem.
- Kloner, A., and Hübsch, A., 1996, "The Roman Amphitheater of Bet Guvrin", *'Atiqot*, XXX, pp. 85–106.
- Loffreda, S., 1990, "The Greek Inscriptions on the Byzantine Lamps from the Holy Land", in: G.C. Bottini, L. Di Segni, and E. Alliata (eds.), *Christian Archaeology in the Holy Land, New Discoveries: Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM*, Jerusalem, pp. 475–500.
- Macalister, R.A.S., 1912, *The Excavations of Gezer, 1902-1905 and 1907-1909*, Vols. I-III, London.
- Mader, E., 1957, *Mambre: Die Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligen Bezirk Râmat El-Îalîl in Südpalästina 1926-1928*, München.
- Magen, Y., 2008, "Tombs and Burial in Beit 'Anun in the Hebron Hills", in: Y. Magen (ed.), *Judea and Samaria Researches and Discoveries (JSP 6)*, Jerusalem, pp. 115–140.
- Magness, J., 2001, "The Cults of Isis and Kore at Samaria-Sebaste in the Hellenistic and Roman Periods", *Harvard Theological Review*, 94:2, pp. 157–177.
- Magness, J., 2008, "The Oil Lamps from the South Cemetery", in: G. Avni, U. Dahari, and A. Kloner (eds.), *The Necropolis of Bet Guvrin-Eleutheropolis*, Jerusalem, pp. 121–178.
- Neuville, R., 1930, "Notes de Prehistoire Palestinienne; La Grotte d'et-Taouamin", *JPOS*, 10, pp. 64–75.
- Newton, C.T., and Pullan, R.P., 1863, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus, and Brancidae*, London.
- Oren, E., and Rappaport, U., 1984, "The Necropolis of Maresha-Bet Govrin", *IEJ*, 34, pp. 114–153.

- Ovadiah, A., and Mucznik, S., 2009, *Worshipping the Gods: Art and Cult in Roman Eretz Israel*, Leiden.
- Parke, H.W., 1977, *Festivals of the Athenians*, New York.
- Parker, R.C.T., 2003, "Dioscuri", in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Revised Third Edition, Oxford, p. 484.
- Peleg, Y., 2003, "Second Temple Period Burial Caves in Khirbet 'Alya", in: G.C. Bottini, L. Di Segni and L.D. Chrupcala (eds.), *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda Ofm*, Jerusalem, pp. 205–214.
- Price, S., 2002, *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge.
- Pritchard, J.B., 1964, *Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon*, Philadelphia.
- Rahmani, L.Y., 1976, "Roman Tombs in Nahal Raqafot, Jerusalem", *'Atiqot*, 11, pp. 77–88.
- Rosenthal, R., and Sivan, R., 1978, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection (Qedem 8)*, Jerusalem.
- Savignac, M.R., 1903, "Chronique, Un Tombeau Romain a Beit-Nettif", *RB*, 12, pp. 430–434.
- Schmitz, L., 1880, "Dioscuri", in: W. Smith (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I, London, pp. 1052–1054.
- Schwenk, C.J., 1986, *Athens in the Age of the Alexander*, Chicago.
- Shelmerdine, S.C., 1995, *The Homeric Hymns*, Newburyport.
- Smith, R.H., 1973, *Pella of the Decapolis: The 1967 Season of the College of Wooster Expedition to Pella*, Vol. I, London.
- Sourvinou-Inwood, C., 2003, "Persephone/Kore", in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Revised Third Edition, Oxford, pp. 1142–1143.
- Stapleton, M., 1978, *A Dictionary of Greek and Roman Mythology*, London.
- Stewardson, H.C., 1888, *The Survey of Western Palestine: A General Index*, London.
- Strus, A., 2003, *Khirbet Fattir – Bet Gemal: Two Ancient Jewish and Christian Sites in Israel*, Roma.
- Sussman, V., 2004, "Horbat Rimmon: Pottery and Small Finds", *'Atiqot*, 46, pp. 99–112.
- Tripolitis, A., 2002, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, Michigan/Cambridge.
- Turkan, R., 1996, *The Cults of the Roman Empire*, Oxford.

מקורות היסטוריים

- Aristophanes, *Thesmophoriazusae*, ed. C. Austin and S.D. Olson, Oxford, 2009.
- Athenaeus, *The Deipnosophists*, V, ed. C.B. Gulick (*LCL*, 274), London, 1955.
- Clement of Alexandria, *Exhortation to the Greeks*, ed. G.W. Butterworth (*LCL*, 92), London, 1999.
- Hieronymus, *Epistula 58: Ad Paulinum Presbyterum*, ed. I. Hilberg (*CSEL*, 54), Vienna and Leipzig, 1910, pp. 329–334.
- Lactantii Firmiani, *Epitome Divinarum Institutionum ad Pentadium Fratrem*, ed. J. Davisius, Cantabridge, 1718.
- Lucian, *Dialogues of the Courtesans*, VII, ed. M.D. Macleod (*LCL*, 431), London, 1998.
- Pausanias, *Description of Greece*, I, ed. W.H.S. Jones (*LCL*, 93), London, 1969.
- Pausanias, *Description of Greece*, IV, ed. W.H.S. Jones (*LCL*, 297), London, 1975.
- Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana*, II, ed. F.C. Conybeare (*LCL*, 2), London, 1960.
- Plutarch, *Plutarch's Lives*, Vol. I, Theseus, ed. B. Perrin (*LCL*, 46), London, 1982.
- Porphyry, *L'Antre des Nymphes*, ed. J. Trabucco, Paris, 1918.
- Sozomenus, *Church History from A.D. 323 to A.D. 425*, trans. and ed. C.D. Hartanft, Peabody, 1995.

A Pagan Cult Site (?) from the Late Roman Period in the Te'omim Cave, Western Jerusalem Hills

Boaz Zissu, Eitan Klein, Uri Davidovich, Ro'i Porat, Boaz Langford and
Amos Frumkin

The article presents the results of an archaeological and speleological survey conducted by the authors in the cave during the summer of 2010.

In this second season, the survey focused on mapping and penetrating cracks that are difficult to access in the main hall of the cave, near the deep karstic shaft. In addition, geological examinations were undertaken in the quarry located in the main hall.

The artifacts collected during this survey include a rich assemblage of oil-lamps from the Late Roman period. The oil-lamps were found in karstic fissures and cavities, mostly in the area beside the deep shaft.

In the article we suggest that placing the candles was part of a pagan ritual undertaken during the Late Roman period. This hypothesis is based on the nature and location of the artifacts in the cave, and on parallels from other sites in the Greco - Roman world, including the Land of Israel.